

Josep Maria Sans i Travé

LA FI DELS TEMPLERS CATALANS

LA FI DELS TEMPLERS CATALANS

JOSEP MARIA SANS I TRAVÉ

La fi dels templers catalans

Pagès editors
LLEIDA, 2008

© Josep Maria Sans i Travé, 2008
© d'aquesta edició: Pagès Editors, SL, 2008
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
ed.pages.editors@cambrescat.es
www.pageseditors.com
© de les il·lustracions: els seus autors
Primera edició: juliol de 2008
Il·lustració coberta: Execution des Templiers. Français 220, foli 383.
Boccace, de Casibus. Lyon, France, segle xv (al voltant de 1435-1440).
Bibliothèque Nationale de France.
ISBN: 978-84-9779-849-5
Dipòsit legal: L-371-2008
Impressió: Arts Gràfiques Bobalà, S L

PRÒLEG

La història de la creació, del màxim esplendor i l'anorreament de l'orde del Temple és un dels episodis més fascinants de la constant barreja de política i religió que va viure la cristiandat medieval. Tan fascinant que al llarg dels segles, i molt especialment en els últims anys, s'hi han abocat tota mena de fantasies novel·lesques i d'interpretacions esotèriques. En la major part dels casos, malaguanyada la fantasia que s'hi ha esmerçat: la realitat històrica, estudiada amb rigor, resulta mil vegades més apassionant. El llibre que tenim a les mans n'és la prova.

Josep Maria Sans Travé, erudit amb el do de la claredat i de l'amenitat, centra aquesta magnífica monografia en el procés contra els templers catalans. És a dir, en el final de l'orde del Temple a Catalunya, en les primeres dècades del segle XIV, quan el nostre rei Jaume II s'afegeix a l'exemple de Felip el Bell de França i decideix acabar amb l'orde, detenir-ne els cavallers i requisar-ne els béns. Les causes d'aquest procés són, en teoria, religioses: acusacions d'heretgia i de conductes morals impròpies, la narració de les quals recorda més la litúrgia de les sectes diabòliques que no pas els principis d'un orde creat per tal de preservar els llocs sants i els ajudar els pelegrins que hi acudien. Però tot i que les acusacions —o les excuses— són religioses, els processos no els enceta el Papa, sinó els reis. I en el cas de Catalunya, quan l'orde ha estat ja anorreat i els seus cavallers empresonats i torturats, el concili de Tarragona en proclama solemnement la innocència.

Tenim per tant, sota l'aparença d'un conflicte sobre l'heterodòxia religiosa, un procés apassionant, internacional, on s'acumulen tota mena de consideracions i de passions. Tenim, certament, un debat religiós. Però tenim sobretot una conspiració política, i també un conflicte diplomàtic, un escàndol moral, una gesta militar, uns

drames individuals de resistència i de traïció, d'ambició i de perplexitat... La confluència de tots aquests factors permetria presentar el procés contra el Temple com una formidable tragèdia shakespeariana. Formidable pels drames que congria. Formidable també per les tensions dels seus personatges, l'ambició dels reis, la tebiesa del Papa, l'orgull, la fermesa, també en algun cas la covardia dels mateixos cavallers del Temple. Formidable finalment per la seva escenografia: els grans castells templers com Miravet, Montsó o Peníscola; els hàbits dels cavallers, amb la creu vermella al pit; la brutalitat dels processos inquisitorials i dels interrogatoris... La veritat històrica que explica Sans Travé aconsegueix els requisits d'enjòlit, d'emoció i de drama que exigiríem a una novel·la o a un text teatral. Es poden llegir així, sense possibilitat de decepció. I repeteixo: amb molt més d'interès novel·lesc que moltes de les fantasies que s'han abocat damunt del cas.

Però l'episodi de la destrucció del Temple a Catalunya —i en general a tot l'occident cristià—, tot i ser dramàtic i novel·lesc, no s'esgota en una lectura dramàtica, com si fos una extraordinària anècdota pintoresca, un fet aïllat. A més de ser interessant, aquest és un episodi transcendent. Una part de la nostra fascinació pel final del Temple té a veure amb el caràcter efervescent i canviant del moment històric que l'envolta. Un període d'una força extraordinària, on es posen alguns dels fonaments de la història futura, alguns que arriben fins al nostre temps.

Repassem alguna de les seves característiques. Aquest inici del segle XIV troba l'Europa occidental desmoralitzada i escèptica, després del balanç lamentable de les croades a Terra Santa. A finals del segle XIII els musulmans han ocupat els últims reductes del Regne Llatí de Jerusalem, en especial la ciutat de Sant Joan d'Acre, que ha viscut immediatament abans una llarga guerra civil entre cristians: genovesos contra venecians, Temple contra Hospital, amb els catalans i els pisans d'Acre donant suport als seus aliats respectius. El fracàs de les croades no és tan sols una derrota militar, sinó el resultat fatal de la corrupció dels valors proclamats, de la disputa política i de la desunió de la cristiandat. Per tant, el prestigi de tot allò que anava associat amb les croades és, deu anys després de la caiguda d'Acre, ben escàs, i inclou inevitablement el Temple. Les llegendes negres i les maledicències sobre els cavallers templers són ben populars, en aquesta època d'escepticisme i de depressió.

Però aquest començament de segle ^{xiv} hereta altres coses. Venim d'un segle ^{xiii} en què el papat ha esdevingut un instrument, un ostatge o un rival dels grans poders polítics occidentals, primer l'imperi, després França. Els papes, en el tombant de segle, o són instruments complaents dels Anjou o s'hi han d'enfrontar amb duresa, i normalment amb conseqüències. D'aquesta relació complexa n'acabarà sortint el Cisma d'Occident. França és la gran potència occidental amb vocació hegemònica. Però des de fa molt poc temps, a França li ha sortit un competidor en la política mediterrània: Catalunya o, millor dit, la corona d'Aragó. Un poder polític emergent que després del fracàs de la seva política al nord dels Pirineus, derrotada a Muret, ha mirat cap al sud i cap a la Mediterrània, ha posat un peu a Sicília —contra França— i és un nou agent de la política internacional.

Finalment, tenim, en aquest inici del segle ^{xiv}, un altre procés polític transcendent, que es produeix de manera simultània a França i a Catalunya-Aragó: les monarquies es reforcen, en el que serà l'embrió dels estats moderns, aspiren al monopoli del poder polític i militar. Els fan nosa les cotilles papals, els fan nosa els privilegis nobiliaris i els fan nosa també els poders —especialment els poders militars— diguem-ne transversals, que no depenen directament de la corona, que s'estenen per territoris diversos. Com és el cas del Temple. Si el rei vol tenir tot el poder a les seves mans, el Temple no li convé. Si ho fa el rei de França, també pensa que ho ha de fer el rei d'Aragó i Catalunya, tot i que històricament hagi tingut unes millors relacions amb el Temple. Avui en diríem raó d'estat, que sol ser una raó invocada contra la de la justícia.

Tot això no és tan sols el paisatge del procés català contra els templers. No és el teló de fons davant del qual es produeixen les acusacions, les detencions, les tortures i les condemnes dels templers. No és el decorat. Tot això forma part del nucli de l'acció. Fossin absolutament inventades o tinguessin algun punt de realitat les acusacions contra els templers, el procés que els porta a l'anorreament no s'explica només per un debat religiós o moral. Sigui quina sigui la seva veracitat, sigui nul·la o sigui simplement petita, les acusacions són una excusa. Per entendre com s'arriba a destruir l'orde del Temple a partir d'aquestes acusacions, cal pensar també en les necessitats polítiques d'uns monarques que volen d'un sol cop optar a una part de les riqueses del Temple

i destruir un poder transversal que no controlen. Cal pensar també en l'estranya relació triangular entre França, el rei Jaume II i el Papa, en el context d'una disputa per l'hegemonia en la Mediterrània occidental on hi ha un poder nou i emergent, amb centre a Barcelona, que està en condicions per primera vegada a la història de ser un actor essencial de la política internacional i de discutir amb França.

Quan diversos processos tan importants —emergència de Catalunya, reforçament de les monarquies, disputes amb el Papa, fi de les Croades, procés als templers— es produeixen simultàniament, en una mateixa conjuntura històrica, costaria d'imaginar que no estan relacionats. Cal explicar i entendre aquestes claus religioses i polítiques de l'Europa del xiv per poder narrar el procés als templers. Però cal també fixar-se en el procés als templers per tal de poder entendre la política de l'inici de segle. Perquè n'és un episodi central. No una pura il·lustració. Per això deia que el procés contra els templers té de tot, política i religió, drames humans i tragèdies ideològiques, components morals que exciten la morbositat i gestes militars que exciten el sentit de l'èpica.

Per explicar una realitat tan complexa, fent-la entenedora i encomanant-ne tota la passió potencial, calia la mirada i la paraula d'un historiador com en Josep Maria Sans Travé, de coneixements amplis, de grans curiositats, de formació sòlida en tots els àmbits que participen en aquest procés excepcional. Sans Travé ha dedicat bona part de la seva vida d'erudit —compatible amb la seva vida brillant de gestor cultural i patrimonial— a l'estudi dels ordes militars, essencialment a Catalunya i especialment el del Temple. En sap molt i s'ho estima molt. Les dues coses es fan paleses en aquest llibre. Fins i tot un punt de simpatia, per damunt de l'esvoranc dels segles, amb aquells templers que considera tan maltractats i als qui la proclamació d'innocència els arriba tan tard: ni tan sols els absolt de ple davant de la història.

Calia, per explicar-ho tot, una obra extensa, però sobretot clara, entenedora. Sans Travé va narrant, sense que el rigor en el tractament de les fonts faci ensopegar el ritme de la narració viva, l'evolució d'aquest procés, les personalitats dels seus protagonistes i les imprescindibles notes del context que, com hem dit, van més enllà del paisatge de l'acció i esdevenen ben sovint acció en elles mateixes.

Josep Maria Sans Travé recull una tradició d'estudis —molt valuosa, però encara insuficient— sobre els ordes militars a Catalunya i particularment sobre el Temple, que remet a Joaquim Miret i Sans i a la qual ell mateix ha dedicat estudis i monografies diversos. Aquest coneixement i aquesta dedicació, afegits a la voluntat de ser entès i de trametre el seu entusiasme per allò que explica, el fan la persona adient per enfrontar-se al tema fascinant d'aquest llibre: el final dels templers a Catalunya. El lector ho pot llegir com una aportació essencial per entendre la història política de la Catalunya medieval. Ho pot llegir com la crònica de l'efervescència religiosa d'uns temps de canvi, quan la croada com a idea havia entrat en crisi i Llull volia formar predicadors en llengües d'infidels des de Miramar. Ho pot llegir com un episodi de la partida d'escacs que els reis de la casa de Barcelona començaven a jugar amb els de la casa d'Anjou en l'escenari de la Mediterrània occidental, la primera vegada que Catalunya va esdevenir un primer actor de la política internacional. Ho pot llegir com una novel·la o com una tragèdia shakespeariana. Ho pot llegir com una curiositat històrica. Ho pot llegir com la crònica d'una extraordinària aventura. O ho pot llegir de totes aquestes maneres a la vegada. En totes trobarà la satisfacció d'una feina ben feta, d'un rigor històric constant, bastida sobre un episodi que té tot allò que fa falta per fascinar-nos. Ha apassionat l'autor, Josep Maria Sans Travé. Ell sabrà també apassionar-nos, a nosaltres, lectors seus.

JOAN MARIA PUJALS

INTRODUCCIÓ

El Temple sense rumb

El procés del Temple s'ha d'emmarcar en una sèrie de circumstàncies internes, d'una banda, i externes, de l'altra, que al final del segle XIII envoltaren l'orde i que havien de portar-lo cap a la seva eliminació. Com tantes altres institucions, l'origen del Temple i també la seva desaparició s'han de buscar en la conjuntura de l'època. El rei Felip el Bell de França i el papa Climent V foren, amb les seves intervencions i actituds, simples instruments polítics d'una acció que, més aviat o més tard, havia d'abocar al mateix resultat, i que, en tot cas, el precipità.

La segona meitat del segle XIII marca un moment crític per als ordes religiosomilitars, i concretament per al Temple i l'Hospital. La causa es troba bàsicament a Orient, al regne llatí de Jerusalem, on aquests ordes no aconsegueixen, tot i el suport constant d'Europa, imposar-se als enemics veïns. Minvada la seva coherència per les lluites internes i sense iniciativa, el regne llatí pateix els efectes de la política d'expandiment i de recuperació territorial de l'Islam en aquell sector d'Orient.

Perduda la idea de croada per part dels seus responsables, aquests estats són incapaços de respondre a les il·lusions i expectatives dels fidels europeus que encara aporten personal i diners amb la finalitat de mantenir i ampliar aquelles posicions cristianes orientals. De fet, són els ordes militars, com a única força organitzada i permanent, la garantia de la situació. És per això, precisament, i malgrat la pèrdua d'homes que han de patir i l'esmerç de diners que hi ha de destinar, que la cristiandat els responsabilitza de qualsevol èxit o fracàs a la zona. Quan aquest darrer sovinteja, els ordes són la diana de totes les crítiques: se'ls acusa de covards, d'imprudents, d'orgullosos, d'enriquir-se en

excés, de perdre temps i energies en les seves pròpies dissensions, desavinences i, fins i tot, lluites.¹

El màxim descrèdit dels ordes s'esdevingué quan l'any 1291 es perdé Sant Joan d'Acre, l'últim reducte cristià més emblemàtic a Terra Santa. De fet, uns anys abans el regne llatí d'Orient era gairebé una pura ficció politicomilitar, ja que a partir de 1273 el territori cristià en aquest sector se cenyia a les ciutats d'Acre, Trípoli, Beirut i Tortosa de Síria, més els castells marítims d'Athlit, Sayeta —ambdós en poder dels templers—, Margaf —dominat pels hospitalers— i Montfort —que pertanyia als teutònics. Feia poc temps que el sultà d'Egipte Baubars, amb una sèrie de campanyes fulgurants, havia aconseguit retallar les dues extremitats del reialme, Jaffa, Cesarea i Arsuf, al sud, mentre que al nord havia ocupat el principat d'Antioquia.²

El precedent immediat de la pèrdua de Sant Joan d'Acre fou Trípoli. En la defensa d'aquesta ciutat participaren activament els templers catalans: fra Pere de Montcada, comanador d'Acre —havia estat anteriorment mestre provincial de Catalunya i Aragó entre 1279 i 1282—, i fra Guillem de Cardona —que havia ocupat l'esmentada dignitat entre 1244 i 1252— hi trobaren la mort; mentre que un altre templar d'origen català, fra Hug, fill del comte d'Empúries, hi fou empresonat.³ El 26 d'abril de 1289 —el setge s'havia iniciat el dia 17 de març— el sultà Qalawun, enmig d'una sagnant repressió, s'apoderava de la ciutat.⁴ Al cap de pocs anys, després d'una resistència heroica, especialment per part dels templers, comandats pel mestre major Guillaume de Beaujeu qui havia de morir en un atac contra els assetjadors, Sant Joan d'Acre queia en poder dels musulmans del sultà al-Ashraf el dia 18 de maig de 1291, llevat del reducte que defensaven els templers, que resistí fins al 28 del mateix mes i així el tresor de l'orde pogué ser traslladat amb vaixell a Sidó.⁵

Després de la caiguda d'aquesta plaça, la resta de ciutats dominades pels occidentals anaren sucumbint davant el nombre i la bravesa de les tropes musulmanes: Tiro, la ciutat més fortificada de la costa i que un segle abans havia resistit dues vegades els intents d'ocupació de Saladí, capitulà gairebé sense oferir resistència.⁶ Sidó, de la qual precisament els templers n'havien volgut fer un baluard inexpugnable a Síria, també hagué de rendir-se. Com s'acaba d'esmentar, és en aquesta ciutat on el tresorer de l'orde, fra Teobald Gaudin, havia traslladat el tresor del Temple des de

Sant Joan d'Acre, i on també els templers supervivents elegiren l'esmentat fra Teobald Gaudin com a successor de fra Guillaume de Beaujeu.⁷

Al començament de l'estiu de 1291 un formidable exèrcit mameluc manat per l'emir Shujai es presentà davant les muralles de Sidó; els templers, juntament amb els ciutadans més notables es van retirar al castell del Mar, bastit en una illa rocosa, al costat de la platja. La desigualtat numèrica entre els atacants i els assetjats era tan gran que el nou mestre major optà per traslladar-se a Xipre a la recerca de reforços. Incapaç, però, de reeixir en els seus propòsits i en no arribar els auxilis esperats, els templers resistents determinaren abandonar el castell del Mar i fugir cap a Tortosa de Síria. El dia 14 de juliol l'emir Shujai s'apoderava del castell i n'ordenava la destrucció.⁸

Al cap d'una setmana, el mateix emir prenia Beirut, mentre el sultà, el 30 de juliol, pràcticament sense oposició, ocupava Haifa. Encara restaven els dos castells templers de Tortosa i Athlit, però cap dels dos tenia guarnició suficient per fer front als musulmans, de manera que el primer fou evacuat el dia 3 d'agost i el dia 14 es deixava el segon. Als templers només els restava l'illa-fortalesa de Ruad, a uns tres quilòmetres de la costa, davant de Tortosa, i que mantingueren encara dotze anys més, fins el 1303, en què abandonaren definitivament Terra Santa que, de fet, amb la caiguda de Sant Joan d'Acre, s'havia perdut per sempre més per a la cristiandat.⁹

Tot Europa culpà els ordes militars de la pèrdua d'Orient i els retreia que no havien estat capaços de defensar aquell territori ni d'assolir eficaçment els objectius que durant gairebé dos segles n'havien anat configurant la raó de ser.

L'orde teutònic i el de l'Hospital van saber assumir davant la societat occidental la metamorfosi necessària que justificava la seva missió. Els cavallers teutònics canviaren l'Orient pel Bàltic: traslladats el 1291 els seus quarters generals a Venècia, el 1309 s'establiren definitivament a Marienburg, a Prússia, on l'orde continuaria la seva tasca de defensa del món occidental. Els altres dos ordes s'establiren momentàniament a Xipre, plens d'incertesa i amb l'expectativa de noves possibles actuacions. L'Hospital, de la seva banda, reaccionà ben aviat fixant-se nous objectius i noves tasques. El 1306 els hospitalers iniciaren la conquesta de l'illa de Rodes als grecs, de la qual s'apoderaren totalment el 15 d'agost

de 1308, quan a Europa ja s'havia iniciat el procés que havia de culminar amb la supressió de l'orde germà. L'Hospital va establir immediatament la seva casa central en aquesta illa i féu de la ciutat, dotada d'un excel·lent port, la fortalesa més poderosa de Llevant. Europa saludà la conquesta de Rodes, aconseguida a compte dels cristians grecs, i la considerà com un important èxit militar occidental. Rodes donà a l'Hospital un nou vigor i mitjans per tal de continuar la seva pròpia tasca.¹⁰

La sort del Temple fou diferent, car aquest orde no sabé reaccionar amb la pressa que calia per tal de tirar endavant, amb idees renovades, un nou projecte suficientment engrescador.

Jacques de Molay, després de la mort de l'anterior mestre Teobald Gaudin, era elegit responsable màxim de l'orde,¹¹ constant com a tal el 20 d'abril de 1292.¹² Entre els deu dignataris que formaven part del seu consell hom hi troba tres catalans, dos dels quals, Ximen de Lenda i Berenguer de Santjust, havien de tenir, tal com veurem, un paper important durant el procés contra el Temple a Catalunya.¹³ Sembla que en uns primers moments Jacques de Molay intentà refer el prestigi del Temple i superar els efectes negatius que havia patit l'orde arran de l'expulsió dels llatins de Terra Santa el 1291. Així, el 1293, a Venècia, els templers equiparen sis galeres amb homes i armes per a la protecció de Xipre.¹⁴ La primavera de 1293 el mestre abandona Xipre en direcció a Europa, on el 9 d'agost de 1293 celebra un capítol general a Montpeller.¹⁵ Posteriorment, potser passa per Catalunya, se'n va a Anglaterra i va o retorna a Catalunya l'agost de l'any següent amb la intenció de reunir en capítol provincial els responsables catalans a Gardeny, a la darrereria d'agost de 1294.¹⁶ Al final de l'any següent, el mateix Molay es trobava a Itàlia, concretament a Nàpols, amb motiu del conclave que va elegir el papa Bonifaci VIII, després de l'abdicació de Celestí V.¹⁷ Passa novament a França —on s'està a Dijon i probablement a París—, torna a Itàlia, ja que al començament de 1296 es trobava a Roma, i abans de partir cap a Xipre celebra a Arle, el 15 d'agost de l'esmentat any, un capítol general de l'orde.¹⁸

Un dels objectius principals del viatge a Occident del mestre —tan ben analitzats pel professor Demurger— era, sens dubte, l'obtenció d'ajut per a la causa de Terra Santa.¹⁹ Els altres, supeditats a aquest, se cenyien a la reforma de l'orde per tal de col·laborar millor en la reconquesta de Palestina i a solucionar diversos problemes

de les províncies occidentals, un dels quals era precisament el canvi de Tortosa per Peníscola.

Col·laborar en la causa de Terra Santa significava per a Molay defensar els regnes llatins com ara Xipre i Armènia i també, d'una manera especial, ajudar els ordes militars, castigats durament per les pèrdues sofertes en personal i en béns, perquè poguessin continuar la seva missió. Per aconseguir aquest objectiu era necessari poder transferir sense problemes —és a dir, sense el pagament del dret de duana—, a més de diners, els productes procedents de les comandes occidentals, com ara queviures —forment, ordi, llegums, formatges, cansalades—, armes i cavalls, cabdals per a la guerra.²⁰

És molt probable que el mestre tingués ocasió de tractar amb Bonifaci VIII l'afer de la possible fusió dels ordes militars, tema que se n'havia ja parlat al concili de Lió de 1274.²¹ El Papa restà convençut amb els arguments presentats pel mestre del Temple i rebutja de moment la unió de l'Hospital i el Temple; al mateix temps, amb data 21 de juliol, el Pontífex afavoreix aquest darrer amb dues butlles: una, consistent en un privilegi general, d'acord amb el qual se li garantien a Xipre els mateixos privilegis que tenia a Terra Santa; l'altra anava adreçada a Eduard I d'Anglaterra i li pregava que permetés a l'orde exportar els subministraments necessaris per al sosteniment de Xipre.²²

El mestre manté també contactes amb Carles II de Nàpols, interessat en la recuperació del regne de Jerusalem, i n'obté l'exportació de blat i d'altres productes amb destinació a Xipre, lliures de pagament de taxes.²³

Durant aquest període, el mestre visita, a més, França i Anglaterra a la recerca de l'ajut necessari per a una nova croada, sense aconseguir dels respectius monarques cap compromís en ferm: l'Europa del final del segle XIII no era la mateixa del començament del segle XII quan Hug de Payens, el primer mestre de l'orde, hi obtingué un suport incondicional per a Terra Santa. Ara Molay es trobava amb una Europa caracteritzada per una societat més estable i que gaudia d'una certa prosperitat econòmica, als elements més dinàmics de la qual, si bé no es negaven a donar suport al projecte, no els resultava ja atractiu participar en una expedició a l'est.²⁴ Els sentiments religiosos eren canalitzats vers objectius molt més propers que la llunyana terra sacralitzada per la presència de Crist i els seus primers apòstols.

A l'Orient, a la darrereria del segle XIII i al començament del següent, els templers, sota la direcció de Jacques de Molay, en un intent més de prestigiar l'orde, van dur a terme algunes ofensives contra els musulmans, que desembocaren, però, en el fracàs, com ara l'ocupació per dos anys de l'illa de Rouad, davant la costa de Tortosa de Síria (1300-1302).²⁵ D'altra banda, el descrèdit del Temple havia augmentat arran de la participació en les lluites dinàstiques del regne de Xipre.²⁶

El 6 de juny de 1306 el papa Climent V convocà els grans mestres de l'Hospital i del Temple a Poitiers per tal que l'aconsellin sobre el projecte d'enviar ajut als reis d'Armènia i Xipre i perquè li presentin els informes que els havia sol·licitat sobre les seves respectives opinions referents a l'organització d'una nova croada i també sobre la conveniència de la unió de tots els ordes militars en un de sol. Jacques de Molay presenta, doncs, les dues memòries.²⁷ En la primera, es mostrava partidari d'una croada general que havia de ser capaç de repel·lir l'armada egípcia; per atènyer aquest objectiu calculava que es necessitarien uns 15.000 cavallers i uns 5.000 infants; caldria també el suport dels reis de França, Anglaterra, Alemanya, Sicília, Catalunya-Aragó i Castella, i de les ciutats italianes que haurien d'assumir el transport. Aconsellava, finalment, que el comandament de la flota fos assignat a Rogeró, fill l'almirall català Roger de Llúria.²⁸

El segon informe versava, tal com hem dit, sobre el tema de la unió dels ordes militars.²⁹ En una argumentació menys elaborada que l'anterior, el mestre aconsellava al Papa no dur a terme el projecte perquè representaria molts inconvenients tant per als ordes com per a la tasca que s'havien compromès de tirar endavant.³⁰

Aquestes dues memòries van arribar a Climent V de les mans del mestre provincial d'Alvèrnia fra Imbert Blanke, el qual aconseguí per al Temple dues butlles, datades a Bordeus el 13 de juny de 1306, una de les quals recollia un privilegi espiritual llargament desitjat pel Temple que facultava el mestre de l'orde a tenir un capellà com a confessor, amb l'autorització de donar l'absolució plenària a aquelles persones que haguessin incorregut en excomunicació en exportar mercaderies prohibides als països dels infidels.³¹ Amb tot, Demurger opina que podia haver estat el mateix mestre o un missatger personal el portador de la memòria a la Santa Seu.³²

Jacques de Molay, cridat pel Papa, es trasllada novament a Occident des de Xipre l'octubre de 1306 i arriba a la Provença, probablement a Marsella, el novembre o desembre del mateix any.³³ Aquí ben aviat fou informat dels rumors sobre les pràctiques immorals i les creences heterodoxes dels membres de l'orde que ell dirigeix. Entre el 24 i el 29 de juny de 1307 presideix a París un capítol general de l'orde. Probablement és en aquesta assemblea el primer cop que es parla d'un tema que acabava de sorgir i que era del domini del grup restringit de les personalitats polítiques i religioses de l'època, el de les sospites sobre la moralitat d'alguns frares templers i de les acusacions d'heretgia que s'havien llençat contra l'orde.³⁴ Quant a la veracitat o falsedat d'aquests càrrecs, el mestre ja havia sol·licitat a Climent V que iniciés una investigació per tal d'esclarir-los definitivament.

A banda d'aquestes acusacions que sortien a la llum pública l'estiu de 1306, ja feia temps que hi havia una opinió general contrària al Temple. La impopularitat s'havia anat forjant al final del segle XIII i l'havia recollit molt bé la literatura escrita de l'època, especialment després de la pèrdua de Sant Joan d'Acre. És cert que obres com el *Liber de recuperatione Terre Sancte*, del franciscà Fidenzio de Pàdua, publicat el 1291; la *Historia de Desolacione*, de l'any següent, amb motiu de la caiguda de Sant Joan d'Acre, escrit per Taddeo de Nàpols; el *Liber Sancti Passagii Christicolarum contra Saracenos*, del metge genovès Galvano de Levanti; el memorial de Ramon Llull titulat *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, adreçat el 1292 al papa Nicolau IV, i l'obra *Liber de fine*, adreçada a Climent V i redactada el 1305,³⁵ intentaven especialment aportar idees sobre la recuperació dels Sants Llocs, bé a través de la unificació de tots els ordes o presentant altres suggeriments per tal de fer viable l'esmentada finalitat.³⁶ Indirectament, però, aquests autors van posar de manifest la pèrdua de Palestina i van ajudar a crear una opinió sobre la incapacitat del Temple i també de l'Hospital en la defensa d'aquell sector oriental. I no faltaren veus que fins i tot advocaren per la supressió del primer orde, com la del mateix Ramon Llull en l'obra titulada *Liber de acquisitione Terre Sancte*, de 1309, quan encara es continuava el procés contra els templers, que clarament es decantava per l'abolició del Temple —no oblidem que precisament Llull havia conegut Jacques de Molay a Xipre l'any 1302, i que estant malalt a Limasol havia residit a la casa del Temple fins que es guarí.³⁷

No només la literatura política o religiosa s'havia ocupat dels ordes militars. També la literatura popular escollia aquestes institucions com a objecte de les seves sàtires. El poeta de Lilla Jacquemart Gielée escriví, a l'últim terç del segle XIII, l'obra poètica titulada *Renart le Nouvel*, de clar contingut satíric i anticlerical, on es resol de manera divertida el problema de la fusió dels dos ordes: Renart col·loca el seu tercer fill Souduians com a cap de l'orde unificat i el vesteix amb una capa semipartida, hospitalària —és a dir, negra, amb una creu blanca— a la dreta, i templera —és a dir, blanca, amb la creu vermella— a l'esquerra; així mateix, la part dreta de la cara la porta afaitada, mentre que l'esquerra és barbada.³⁸

La impopularitat i la mala fama del Temple s'alimentava també amb qüestions com ara les desavinences entre els responsables d'aquest orde i els de l'Hospital a Orient que malbarataven els esforços que s'havien de dedicar a la lluita contra els infidels, malgrat que templers i hospitalers foren més aliats que adversaris. De fet, ambdós, en els moments decisius van saber superar les seves diferències i aportaren il·lusió, disciplina i professionalitat, juntament amb recursos materials i humans, a la defensa de Terra Santa.³⁹

Altres crítiques que hom retreia als ordes, especialment al dels templers, feien referència als excessius privilegis de què gaudien, fet que els enfrontava sovint amb la resta d'ordes religiosos o amb les jerarquies eclesiàstiques. Les seves possessions i drets, en defensa dels quals els templers mantenien sempre una actitud intransigent, juntament amb la fama general de rics i avars, representaven també elements que incidien fortament en el seu desprestigi. Conscients els frares d'aquestes acusacions, no sorprèn que quan Jaume II ordenà la captura als seus dominis, fra Ramon de Saguàrdia, el lloctinent de l'orde a Catalunya i responsable de la resistència dels templers catalans, s'adrecés el dia 8 de desembre de 1307 a l'esmentat rei manifestant la innocència de l'orde, defensant-lo de les falses acusacions que els imputaven, demanant la intervenció del monarca en l'afer, així com la llibertat del mestre provincial, i que entre les al·legacions a favor de l'orde esmentés precisament la tasca caritativa desenvolupada pels frares.⁴⁰ En aquest sentit, en un to probablement un xic exagerat, el lloctinent recordava al monarca que cap orde feia tantes almoines com el seu i ho justificava amb la relació següent: a Gardeny es donava caritat als pobres tres dies a la setmana, de manera que unes vint-

i-dues mil persones es beneficiaven de la generositat dels frares cada any; a Montsó, entre cinc i sis mil persones eren afavorides per les almoines del Temple; a Miravet, eren objecte de la caritat templera tant cristians com sarraïns, i, finalment, al Masdéu, preceptoria d'on era comanador fra Ramon, la caritat era diària, i s'hi atenia tothom que s'hi adreçava.⁴¹

De fet, bona part de la impopularitat del Temple, així com els motius que la impulsaven, es podria fer extensiva també als altres ordes religiosos de l'època pel que fa a poder, terres i riqueses. Ben bé es podria retreure el mateix per exemple als cistercencs ja que, com a senyors feudals i importants propietaris dominicals, i afavorits, a més, per papes i monarques amb especials privilegis, defensaven, com ho feien els templers, els seus drets contra qualsevol intromissió tot prescindint de les conseqüències socials negatives que la seva actitud podia provocar. Tots es consideraven administradors d'uns béns que no els pertanyien, però que havien de mantenir, tutelar i salvaguardar. Els cistercencs perquè eren béns i drets oferts pels fidels a «Déu i a Santa Maria» encara que ells, com a simples usufructuaris, se'n poguessin gaudir dels fruits, i els templers perquè administraven béns pertanyents també a «Déu, Santa Maria i a la Casa del Temple de Jerusalem», les rendes dels quals havien de servir per a la defensa i recuperació de Terra Santa, l'expansió del món cristià i la contenció dels infidels.

* * *

Una vegada hem exposat a grans trets com el Temple a la darrerïa del segle XIII havia perdut bona part del prestigi atresorat al llarg d'anys d'activitat en la defensa dels reductes cristians de Palestina, i com la societat de l'època no mirava amb bons ulls un orde que, en lloc de lluitar per la recuperació d'aquells enclavaments, esmerçava el temps en contínues desavinences i rivalitats amb l'Hospital de Sant Joan a Orient, mentre els diversos regnes europeus maldaven en l'obtenció de recursos econòmics, cenyim-nos tot seguit a esbrinar l'actuació dels encarregats d'executar el que es demanava des del si de l'Església i exigia la societat cristiana: la unió dels dos grans ordes militars internacionals.

A continuació analitzarem els mòbils i els capteniments dels principals actors de la perdició de l'orde, conscients, però, de la dificultat que representa per a l'home d'avui el fet d'acostar-se, per

esbrinar-ne les causes de l'actitud, a personatges i col·lectius d'altres èpoques. En tot el procés dels templers hi ha dos protagonistes principals que acaparen, es mirin com es mirin els fets, l'atenció: són el papa Climent V i el rei de França Felip IV el Bell. Sense la conjunció d'aquests dos elements —i de les seves pròpies circumstàncies—, la sort del Temple, que ja semblava decidida en aquesta època, podia haver seguit uns altres camins que potser n'haurien ajornat el desenllaç final.

El papa Climent V i el rei Felip el Bell de França

El 7 de juliol de 1304 moria Benet XI, el successor del papa Bonifaci VIII. A la ciutat italiana de Perusa, on es reuní el conclave, els cardenals profrancesos, capitanejats per Napoleó Orsini, i els partidaris de la política antifrancesa de Bonifaci VIII, guiats per Mateu Orsini i Francesc Gaetani, no es posaven d'acord en l'elecció del nou pontífex. Deu mesos més tard, els prínceps de l'Església arribaven a un pacte, i encara gràcies a les pressions d'aquella ciutat que es comprometé a no deixar-los sortir de l'assemblea fins que no haguessin trobat un nou cap per a l'Església. La persona de compromís entre les dues faccions era un prelat que precisament no assistia a l'assemblea: Bertrand de Got, arquebisbe de Bordeus, descendent d'una família noble gascona. La seva carrera eclesiàstica havia estat realment brillant: format a la Universitat de Bolonya, prèviament estudià a les escoles monàstiques de Deffends i d'Agen, i aconseguí els seus graus en dret a la Universitat d'Orleans. Acabats els estudis obté importants beneficis eclesiàstics i és nomenat conseller jurídic del duc de Guiena, per ocupar-se dels afers del qual, relacionats amb el Parlament, s'estableix a París. El seu germà Bérau de Got, arquebisbe de Lió des del 1289, el crida a aquesta ciutat i el nomena vicari general. Gràcies a la promoció al cardenalat del seu oncle Bertrand, bisbe d'Agen, el jove Bertrand de Got passa a Roma, on és nomenat capellà del Papa.⁴² Després de diverses missions diplomàtiques per encàrrec de la Santa Seu, el papa Bonifaci VIII el nomena bisbe de Comenge, i al cap de quatre anys és promogut a la seu arxiepiscopal de Bordeus.

L'elegit representava, doncs, tal com hem dit, una persona de compromís. Als ulls dels cardenals, però, en Bertrand de Got era «l'home necessari en una situació difícil».⁴³ El dia 5 de juny de 1305, previ acord i repartició de la influència a la Itàlia central, entre els Colonna i els Gaetani, Bertrand de Got esdevé Papa. El

mes de juliol els emissaris del conclave li comuniquen l'elecció a Bordeus i el 14 de novembre, a l'església de Sant Just de Lió és coronat Papa pel cardenal Napoleó Orsini, amb el nom de Climent V.⁴⁴ El rei de França Felip el Bell i els seus germans Carles de Valois i Lluís d'Evreux, Joan, duc de Bretanya, Enric, comte de Luxemburg, i els ambaixadors del monarca català Jaume II i d'Eduard I d'Anglaterra assisteixen a la cerimònia, a més d'una gran representació de la clerecia de tota la cristiandat.⁴⁵

Amb la tiara Bertrand de Got assumia l'obligació i la responsabilitat de solucionar el problema sorgit entre la Santa Seu i França arran de la política augusta de Bonifaci VIII. La intolerància d'ambdues polítiques es fa evident el 1296, quan el Papa, per la butlla *Clericis laicos*, redactada en termes generals contra les ingerències abusives de l'autoritat laica en el camp eclesiàstic, amenaça amb l'excomunió tots els poders seculars que, sense autorització de la seu apostòlica, exigeixin del clergat qualsevol taxa o tribut. I amb la mateixa pena hom castigava els prelats o persones eclesiàstiques que paguessin aquests tributs als laics.⁴⁶ Aquesta butlla provoca la reacció, d'altra banda esperada, de bona part dels prínceps europeus; especialment violenta és la del rei d'Anglaterra Eduard I, el qual, en guerra amb França i Escòcia, i davant la necessitat de recursos per fer front a aquells conflictes, no dubta a demanar subsidis a tots els estaments del país, inclosa l'Església, provocant la reacció d'aquesta darrera, i que acaba en un compromís entre el monarca i els prelats anglesos.⁴⁷

La resposta per part de Felip el Bell de França a l'esmentada butlla és molt més hàbil. Amb una ordenança de 17 d'agost de 1296, el monarca francès prohibeix treure del país or i argent, bé en lingots o en moneda, i objectes sagrats, infligint d'aquesta manera un bon cop contra les finances pontificies, ja que amb aquesta disposició hom impossibilitava que importants sumes de diners que procedien dels beneficis eclesiàstics anessin a parar a la cambra apostòlica romana. L'ordenança del monarca francès prohibia, així mateix, l'exportació de pedres precioses, queviures, cavalls, i fins i tot qualsevol negociació amb lletres de canvi sobre béns francesos i manava que cap estranger pogués residir a França sense permís del rei, amb la qual cosa els legats pontificis, els col·lectors de delmes i altres censos i els italians que gaudien de beneficis eclesiàstics en aquelles terres eren comminats a abandonar el país. Després d'una sèrie de tensions, a les quals seguien

noves butlles per part de Bonifaci VIII, i davant de la reacció de França, el Papa es veu obligat gairebé a derogar la constitució apostòlica *Clericis laicos*, amb la butlla *Etsi de statu*, de 31 de juliol de 1297, on, a més, hi havia paraules d'especial elogi i afecte per a Felip el Bell.⁴⁸ Arran d'aquests fets, el monarca francès deroga també aquella constitució, s'aconseguia així una reconciliació momentània entre ambdues parts, que restava segellada amb la canonització, el 1297, de sant Lluís, rei de França i avi de Felip.⁴⁹

Bonifaci VIII, a més, tenia altres adversaris, especialment els anomenats «espirituals», monjos fanàtics, separats majoritàriament de l'orde de Sant Francesc, que no toleraven que el papa els hagués retallat els privilegis que el seu predecessor, Celestí V, els havia atorgat. Propugnaven la pobresa evangèlica en el sentit més radical, mentre a les seves prèdiques afirmaven que Bonifaci VIII era l'anticrist que havia pujat al soli pontifici amb violència i frau i contra tot dret.

A banda dels «espirituals», Bonifaci VIII tenia també com a grans i poderosos adversaris els Colonna, noble família amb importants dominis prop de Roma que recelava de la influència que la seva família rival —els Gaetani— anava adquirint tant en la política de la ciutat i territori romà com en la cúria papal, amb el suport del papa Bonifaci VIII —un Gaetani. Dos membres dels Colonna formaven part del Sacre Col·legi Cardenalici, Giacomo i Pietro, els quals, davant el tracte que rebien de Bonifaci VIII, s'aliaren amb els «espirituals» i propugnaren amb aquests que el Papa no era legítim perquè l'abdicació de Celestí V havia estat injusta i anticanònica.⁵⁰

L'antagonisme entre el Papa i els seus adversaris arribà a la lluita armada i va suposar, fins i tot, que el 1297 fossin enderrocats els palaus que els Colonna posseïen a Roma, a més de l'organització d'una croada a la qual donaven suport bàsicament els ordes militars, i que aconseguí la desfeta dels Colonna, la rendició de tots els seus castells i l'empresonament dels principals integrants de la família, entre els quals hi havia els dos cardenals. Malgrat que els esdeveniments feien pensar que Bonifaci VIII havia guanyat la partida, de fet, aquesta encara no havia acabat i el final havia de ser dramàtic per al Pontífex.

Els conflictes sorgiren amb França tan bon punt va començar el segle XIV. El judici, sota acusació de crim de lesa majestat, traïció

al rei, simonia, heretgia i blasfèmia, fet a Bernard Saisset, bisbe de Pamiers i legat del Papa, per un tribunal laic, i el consegüent empresonament del prelat, provoca novament la reacció de Bonifaci VIII, el qual amb la butlla *Salvator mundi*, de 4 de desembre de 1301, tot recordant els privilegis concedits al rei de França, posava novament en vigor la constitució *Clericis laicos*.⁵¹ El dia següent, amb la butlla *Ausculda fili*, Bonifaci VIII s'adreça novament a Felip IV al qual, tot insistint en les seves pròpies idees politicoreligioses, li blasma les violacions del fur eclesiàstic, les espoliacions i les seves ingerències en la vida de l'Església a França.⁵² La resposta per part de Felip el Bell és la convocatòria, el 1302, dels primers «estats generals» que es coneixen a França, que li fan aconseguir l'adhesió de tots els reunits envers la seva persona i la seva política. La rèplica del Pontífex se centrà en la publicació d'una nova butlla, *Unam sanctam*, de 18 de novembre de 1302, fruit de les deliberacions del Papa juntament amb alguns prelats francesos traslladats a Roma per assabentar Bonifaci VIII del resultat dels «estats generals». En aquesta butlla es recollia la doctrina tradicional eclesiàstica de les dues espases, una espiritual i una altra temporal; la primera esgrimida per l'Església i la segona pels prínceps, però en bé de l'Església i d'acord amb la indicació d'aquesta. A França, la butlla és interpretada com una nova temptativa de hierocràcia universal del Papa, que pretenia aconseguir que tots els prínceps fossin vassalls del Pontífex.

L'enèrgica reacció per part de Felip IV havia de suposar, definitivament, l'enfonsament del papa Bonifaci VIII ja que, sota la inspiració política de Guillaume de Nogaret, es concep la idea, d'acord amb els Colonna, de raptar el Papa i dur-lo a França per tal de ser jutjat, condemnat i deposat per un concili. Nogaret, en un consell reial celebrat al Louvre el 12 de març de 1303, en presència de diversos prelats, havia llançat les primeres acusacions contra Bonifaci VIII tot inculpant-lo de no ser el Papa legítim, d'heretge i simoníac i que havia comès infinitat de crims. Uns mesos després, aquestes quatre acusacions inicials es converteixen, a les mans del conseller reial Guillaume de Plaisians, en vint-i-nou, que són exposades, el dia 14 de juny de 1303, en el mateix palau, a cinc arquebisbes, vint-i-un bisbes i deu abats que s'hi han convocat.

La difamació pública i la calúmnia, basat tot en la mentida més horrible i l'engany més abominable, és el sistema utilitzat per

Felip IV contra Bonifaci VIII. Més tard, és també el mètode que es fa servir contra els templers.

Entre les acusacions llançades contra Bonifaci VIII destaquen que el Pontífex no creia en la immortalitat de les ànimes ni en la vida eterna; que preferia ser un gos o un ase abans que un francès, car ell opinava que aquests darrers no tenien ànima; no creia tampoc que amb les paraules de consagració del sacerdot l'hòstia es convertís en el cos de Crist i afirmava que la fornicació no era pecat; es feia erigir imatges d'ell en les esglésies per tal que fossin adorades pels fidels; tenia un dimoni particular que l'aconsellava en tots els afers; cometia pecat contra natura i tenia al seu costat diversos concubinaris; havia fet matar molts clergues i havia obligat diversos sacerdots a revelar-li les confessions dels fidels; i, finalment, corria la brama que no cercava la salvació de les ànimes sinó la seva perdició.⁵³ Els prelats, majoritàriament, aprovaren la celebració del concili, i el mateix acordà, al cap de pocs dies, la Universitat de París.

Quan a mitjan estiu Bonifaci VIII, d'Anagni estant, s'assabenta dels esdeveniments greus i escandalosos de París, reacciona indignament i portat per la colèra decideix castigar els prelats francesos i la Universitat parisenca. Primer, reserva tots els beneficis eclesiàstics de França al Pontífex i retira a l'esmentada universitat la facultat de donar graus acadèmics, amb la publicació de la butlla *Nuper ad audientiam*, datada el 15 d'agost de 1303.⁵⁴ Uns dies més tard, redacta una altra butlla, *Super Petri solio*, que data anticipadament el dia 8 de setembre, per la qual excomunicava el rei de França i declarava lliures del jurament de fidelitat tots els seus vassalls mentre el rei es trobés en aquella situació.

Els esdeveniments, però, es precipiten i el dia 7 de setembre, Guillaume de Nogaret i els seus aliats, els Colonna, aconsegueixen apoderar-se del vell Papa, el detenen i l'empresonen aquell mateix dia a la ciutat d'Anagni. Mentre els caps de l'afront discutien sobre si portar-lo a França per tal de ser jutjat pel concili o condemnar-lo a mort, el poble d'Anagni, el dia 9 de setembre, aconseguia alliberar el Sant Pare tot matant alguns dels que l'havien ultratjat. Guillaume de Nogaret va poder escapolir-se, per bé que ferit.⁵⁵ De nou a Roma, Bonifaci VIII, el darrer papa de l'edat mitjana, moria al palau del Vaticà la nit de l'11 al 12 d'octubre de 1303.⁵⁶

El dia 22 del mateix mes, el conclave reunit a Roma elegia Papa en la persona del dominicà Nicolau Boccasini, el qual prengué el nom de Benet XI. Aquest, a la recerca de la pau i la calma en les relacions diplomàtiques amb França, revocava, entre març i maig de 1304, les mesures d'excepció dictades pel seu predecessor contra Felip el Bell, els seus ambaixadors i el regne de França. Així mateix, absolia els Colonna. D'aquest perdó diplomàtic només se'n fa una excepció: Guillem de Nogaret, reputat com a màxim instigador de l'afront d'Anagni. El Papa preferia dividir els adversaris de Bonifaci VIII i volia, tanmateix, que Felip IV abandonés Nogaret a la seva sort per tal de punir-lo exemplarment. El 8 de juny de 1304 publicava la butlla *Flagitiosum Scelus*, condemnant els autors de l'atemptat d'Anagni, especialment Nogaret.⁵⁷ El legista va ser citat per comparèixer davant el Papa; la mort d'aquest, però, el dia 7 de juliol, l'alliberà de les intencions punitives de Benet XI.

A Climent V, el papa sorgit del llarg conclave de Perusa i elegit el 5 de juny de 1305, li pertocava la solució dels problemes amb França, que no havia tingut temps de resoldre el seu predecessor. A la llarga, però, Climent V havia de transformar-se en un titella a les mans del rei de França i dels seus consellers.

L'inici de l'afer a França

L'arrest dels templers a França, tal com veurem, s'esdevé el divendres, 13 d'octubre de 1307; l'acció, però, havia estat preparada minuciosament des de feia temps, precedida d'un pla perfectament traçat pels consellers de Felip IV, especialment Guillaume de Nogaret, Guillaume de Plaisians i Enguerrand de Marigny.

És gairebé segur que a la primeria del segle XIV el monarca francès tenia a mà informació sobre algunes de les acusacions que hom imputava als templers i que expressaven la mala fama que els religiosos havien anat adquirint després de la pèrdua de Terra Santa.

Dues cròniques de l'època, una francesa i una altra italiana, recullen les sospites sobre la moralitat dels templers que arribaren a oïdes de Felip el Bell. El cronista Jean de Saint-Victor explica així els fets: «L'afer dels templers fou revelat molt de temps abans per certs comanadors i per certs homes, nobles o no, que havien estat templers i que es trobaven empresonats en diversos

llocs del reialme, als quals Guillaume de Nogaret havia fet convocar com a testimonis i recloure molt secretament a la presó de Corbeil; fra Imbert, predicador i confessor del rei, era el seu guarda i podia disposar de les seves persones».⁵⁸

El florentí Giovanni Villani, ben assabentat del que s'esdevenia al país veí a través dels informadors que tenia a la cort de França i a la cúria papal, és encara més precís que l'esmentat canonge de Saint-Victor. Villani atribueix les acusacions contra l'orde a un templer renegat, Esquiú de Floyran, que havia estat prior de Montfaucon, el qual havia estat condemnat a cadena perpètua pel mestre de l'orde a causa dels crims que havia comès. A la garjola coincideix amb un florentí anomenat Noffo Dei, al qual l'extempler confia els errors en què ha incorregut l'orde. Ambdós presoners decideixen utilitzar aquest secret en profit propi per aconseguir l'alliberament i ho expliquen al monarca.⁵⁹ Per bé que algun autor qualifica el fet de la denúncia d'Esquiú de Floyran i de Noffo Dei «com a invencions d'un cronista imaginatiu que després els analistes han anat recollint i copiant»,⁶⁰ l'especialista anglès sobre l'orde del Temple Malcolm Barber ha aconseguit destriar-ne la part real de la falsa. De Noffo Dei, l'esmentat autor afirma que efectivament va participar en els processos importants de l'època, i que apareix com a testimoni dels acusadors del bisbe Guichard de Troyes.⁶¹ La personalitat d'Esquiú de Floyran com a acusador de l'orde sembla indiscutible —ja veurem més endavant la denúncia dels errors dels templers feta a Jaume II a Lleida—, ja que el seu nom figura entre els denunciats a la inquisició el 27 de novembre de 1309 pel templer Pousard de Gizy com a persona que odiava els frares.⁶²

Les sospites sobre els templers per part de Felip IV no foren motivades només per la confessió d'Esquiú de Floyran sinó que el rei francès, per tal de disposar d'un coneixement més veraç de l'afer, organitzà un sistema d'espies i informadors. Per aconseguir l'objectiu, el monarca autoritzà l'ingrés a l'orde de dotze homes en diversos llocs del seu reialme amb el propòsit que després poguessin certificar la veracitat de les acusacions contra els frares.⁶³ És obvi que no els devia resultat gaire difícil, als consellers de Felip el Bell, trobar persones disposades a actuar contra el Temple: en primer lloc, hom podia utilitzar la set de venjança de diversos extemplers que havien estat expulsats de l'orde pels seus delictes; en segon lloc podia servir-se dels apòstates que l'havien abandonat il·lícitament i la salvació dels quals depenia de la perdició del Temple.

L'any 1305 Felip el Bell devia tenir a mà diverses informacions comprometedores sobre els templers que justificaven la sospita reial sobre la seva ortodòxia i moralitat. Quan assistí, el mes de novembre del mateix any, a la coronació de Climent V a Lió, el monarca francès exposa l'assumpte al Papa per primera vegada. Climent V, però, no fa cas d'unes acusacions que considerarà fruit de la invenció, si no ho eren de la mala fe, atès que no podia creure que un orde com el Temple, avesat a l'austeritat i el rigor monàstic, pogués caure en aquells errors, vicis i perversions.⁶⁴ La primavera de 1307 té lloc una segona entrevista, ara a Poitiers, entre Felip el Bell i Climent V. En aquesta ocasió els dos personatges tracten d'una manera seriosa l'afer dels templers. El monarca francès pressiona el Papa amb les informacions recollides pels espies i les declaracions dels testimonis comprats perquè s'actui contra l'orde. El Papa, d'acord amb els cardenals, es decideix, finalment, a fer una enquesta als templers per tal d'esbrinar la veracitat de les acusacions denunciades pel monarca, al mateix temps que prohibeix a Felip el Bell dur a terme qualsevol actuació sense el corresponent mandat de la Santa Seu.⁶⁵

Mentrestant es troba a França el gran mestre de l'orde, Jacques de Molay, entestat en la preparació d'una nova croada dirigida a la recuperació de Terra Santa. L'estiu de l'any 1307 va mantenir una entrevista amb Climent V, el qual aprofità l'ocasió per palesar al màxim responsable dels templers les acusacions i sospites sobre els membres del seu orde. Tant Jacques de Molay com les altes jerarquies del Temple acorden amb el Papa que iniciaran una enquesta sobre aquest afer. Durant el capítol celebrat a París entre el 24 i el 29 d'agost de l'esmentat any, els templers estaven confiats que l'enquesta seria favorable al seu orde. Al cap de pocs dies, els seus principals responsables, entre els quals hi havia el visitador de França fra Hugues de Pairaud, s'havien traslladat a Poitiers, ciutat on havia d'arribar el Papa, per tal de defensar l'orde de les acusacions del rei de França.⁶⁶

Felip el Bell, però, seguint el parer dels seus consellers, s'avança a l'acció del Papa, malgrat que aquest el 14 d'agost li comunicava que a Poitiers pensava ocupar-se especialment de l'assumpte,⁶⁷ i a desgrat que el 24 del mateix mes li confirmava la intenció de dur a terme una investigació.⁶⁸ D'aquesta manera, el 14 de setembre Felip el Bell manava la redacció de les instruccions pertinents per tal de procedir a l'arrest dels templers en un mateix dia i en tots els llocs del seu reialme. El rei justificà la seva actuació, no motivada

directament per la seva voluntat, sinó per la petició que li havia fet l'inquisidor de França, el dominicà Guillaume de París, arran de les sospites contra la fe i l'ortodòxia que pesaven sobre els templers.⁶⁹

La jugada de Felip el Bell era realment magistral. Davant la prudència i les dilacions del Papa, ell prenia la iniciativa i excusava la seva actuació, malgrat el pacte amb Climent V de no actuar sense el previ acord d'aquest, en la petició feta per l'inquisidor general de França, el qual posseïa la delegació papal al regne en matèria de fe i ortodòxia.

El dia 14 de setembre, doncs, a Pontoise, Guillaume de Nogaret, en nom del monarca, fa expedir les cartes secretes adreçades als senescals, batlles, prebosts i altres oficials reials, en les quals se'ls mana que el 13 d'octubre, a trenc d'alba, detinguin els templers de la seva demarcació, n'ocupin les comandes i cases i n'inventariïn els béns. La comunicació presenta l'afer dels templers com una cosa feta, com si els crims haguessin estat provats. Amb l'estil emfàtic i ampul·lós característic de Nogaret, la carta comença així: «Una cosa amarga, una cosa deplorable, una cosa horrible de contemplar, terrible d'entendre, un crim detestable, un vici execrable, un acte abominable, una infàmia horrorosa, un delicta inhumà, ha pervingut a oïdes nostres, gràcies a la relació de moltes persones de bona fe, no sense que nosaltres, presos d'un gran estupor, hàgim tremolat d'horror».⁷⁰ Tot seguit hom recollia les acusacions contra els templers, «els quals com llops sota l'aparença d'ovelles, havien crucificat novament Crist i li havien infligit injúries més greus que aquells mateixos que el mataren a la creu».

Cinc eren els càrrecs que s'imputaven als frares: primer, els templers, que professaven ser veritables cristians, quan eren rebuts a l'orde renegaven tres vegades de Crist i escopien tres vegades sobre la seva imatge; segon, que en les seves professions el responsable de la recepció els besava al final de l'espina dorsal, al melic i a la boca, d'acord amb el ritus profà de l'orde; tercer, que, a més, per un vot fet en la seva professió estaven obligats a acceptar les relacions carnals amb d'altres membres de l'orde quan se'ls requeria, sense possibilitat de refús; quart, que la cordeta que dia i nit cenyia la camisa dels templers, en senyal de castedat, havia estat consagrada al voltant d'un ídol en forma de cap humà, amb una gran barba, i que generalment era adorat en els capítols, i cinquè, que els preveres de l'orde ometien les paraules de la consagració en la missa.⁷¹

Finalment, la carta secreta de Felip el Bell recollia instruccions ben precises i detallades sobre el procediment que havien de seguir els oficials reials: aquests havien de reunir secretament una petita tropa prou forta per impossibilitar la resistència dels templers, d'acord amb la importància de les comandes; cada escamot s'havia de presentar al lloc precís a trenc d'alba, sota el pretext de verificar el tribut de la dècima, i introduir-se a la casa per la força, sorprenent els templers, als quals havien d'arrestar immediatament. Així mateix, s'havia de fer un inventari de tots els béns mobles de cada establiment de l'orde i prendre les mesures adients perquè continués l'explotació dels seus dominis. En darrer lloc, calia procedir a un primer interrogatori, per al qual hom podia utilitzar la tortura si era el cas per tal de saber tota la veritat i confeccionar processos verbals, acompanyats de les deposicions i els noms dels testimonis. Als frares que confessessin la veritat se'ls havia de perdonar els errors i retornar a la fe de l'Església, mentre que els que no diguessin la veritat serien condemnats a mort.⁷²

Passada una setmana de la carta del monarca, concretament el dia 22 de setembre, fra Guillaume de París, inquisidor de França, des del mateix lloc de Pontoise, i amb la col·laboració de Guillaume de Nogaret, adreçà als inquisidors provincials una carta —semblant a la redactada a la Cancelleria Reial, i on es repetien els càrrecs formulats contra els templers—, en què els pregava que col·laboressin en els interrogatoris que s'havien de realitzar als frares.⁷³

La missiva copiava l'estil ampul·lós i retòric de la carta reial i començava amb aquestes paraules: «Delicte criminal, infàmia del cel, que mai els ulls havien vist ni les oïdes escoltat ni sospitat cor d'home! Un fet amarg, un fet deplorable i terrible en excés! Certament, es commou la terra i es torben tots els elements, es menysprea el nom de Déu, es confon la bellesa de la religió, es trosseja la fermesa de la fe cristiana!»⁷⁴ Tot seguit, l'inquisidor general passava a relacionar els errors que havia arribat a saber el rei de França i ell mateix sobre els templers, per la qual cosa, després d'haver escoltat judicialment diversos testimonis i d'haver parlat el rei amb el Papa d'aquest assumpte a Lió i a Poitiers, havia demanat al monarca que es procedís no universalment contra l'orde, sinó només contra les persones singulars sospitoses d'aquells crims. En aquest sentit, assabentava els seus delegats que el rei, en suport del Sant Ofici, ja havia manat agafar els frares suspects del seu reialme perquè els lliuressin a l'Església i fossin sotmesos al corresponent interrogatori. Finalment, l'inquisidor pregava als

seus col·laboradors que inquirissin els templers que els aportaria l'autoritat civil i que fessin escriure les seves declaracions a un notari o a dues persones idònies. Així mateix, els demanava que trametessin a ell, l'inquisidor, i al rei, al més aviat possible, les actes dels esmentats interrogatoris, avalades amb els corresponents segells.⁷⁵

Felip el Bell, amb la seva actuació, s'avança a Climent V i guanya la partida, senzillament, perquè inicia el joc. El seu procediment, d'altra banda, era legal perquè operava a instàncies de la Inquisició, és a dir, de la institució eclesiàstica competent. Ningú, per tant, podia al·legar la immunitat religiosa dels templers, atès que la mateixa Església li havia demanat la intervenció. Si la legalitat objectiva no li mancava, per contra, el monarca va actuar deslleialment amb el Papa ja que havia pactat amb aquest no dur a terme cap acció davant la promesa que Climent V li havia fet de tirar endavant una enquesta sobre els templers, que no es va poder iniciar, per raons de salut, fins la segona quinzena d'octubre.

Un aspecte d'aquest afer resulta veritablement sorprenent; és el relatiu a l'organització d'aquesta espectacular operació policíaca al començament del segle XIV. Tots els punts estaven ben controlats, el pla, perfectament traçat i el seu desenvolupament, puntualment realitzat. A la Cancelleria Reial es redacten dotzenes de còpies de la carta adreçada als oficials reials sense que se'n filtri res del contingut. Al final de setembre, els batlles i senescals reberen els comissaris del rei que els lliuraren l'ordre d'arrest dels templers i els donaren verbalment les instruccions corresponents. Tot es va dur a terme amb la màxima discreció i sigil, de manera que ningú podia tenir la més mínima sospita de la gran operació que s'havia preparat.

El «divendres negre»: 13 d'octubre de 1307. Detenció i empresonament dels templers a França

Al final de setembre, Jacques de Molay s'entrevista a París amb Felip el Bell. En aquesta reunió el rei parla amb el mestre d'aquestes qüestions relatives als templers, especialment sobre l'observança de la regla i la celebració dels capítols.⁷⁶ Res de l'operació ja programada es deixa entreveure en la conversa entre el monarca i Molay. El 12 d'octubre, vigília del dia de l'arrest, el mestre major dels templers encara era tractat amb l'honor que la seva jerarquia

mereixia. En efecte, Jacques de Molay acompanya Felip el Bell i tota la cort en el funeral de Catherine de Courtenay, esposa de Charles de Valois, germà del monarca. A l'acte ocupa un lloc destacat entre la comitiva reial, atès que porta un cordó del pal·li de les exèquies de la difunta.⁷⁷ És obvi que el tractament que la casa reial havia atorgat al màxim responsable de l'orde devia fer pensar a Jacques de Molay que la tempesta s'havia esvanit.

La realitat, però, era molt diferent. Tal com s'havia ordenat, la matinada del dia següent, divendres 13 d'octubre de 1307, els oficials reials entren a les cases i als convents dels templers i detenen els frares, sense que hi oposin cap resistència. El mateix Jacques de Molay és sorprès al llit per l'escamot manat per Guillaume de Nogaret, el responsable de la direcció de la maniobra a la capital.⁷⁸ D'acord amb el pla traçat, els oficials reials agafen els templers, detenint-ne alguns a la pròpia comanda i altres en llocs ben segurs. A París, per exemple, alguns frares resten presoners al mateix convent del Temple, mentre que uns altres eren traslladats al Louvre.

L'operació de la captura representà un èxit per a l'organitzador del pla, Guillaume de Nogaret. Les fonts oficials de l'època esmenten que només dotze frares pogueren escapar, a tot França,⁷⁹ nombre veritablement petit si el comparem amb gairebé el miler de frares que devia tenir l'orde en aquest país.⁸⁰ Alguns dels escapolits, més aviat o més tard, encara van ésser capturats; és el cas, per exemple, de fra Imbert Blanke, preceptor d'Alvèrnia, que fou detingut a Anglaterra i tingué un important paper en la defensa del Temple en aquest regne.⁸¹

El pla de perdició del Temple que havia traçat Guillaume de Nogaret no se circumscribia només a la captura sobtada dels frares, sinó que abastava també una sèrie d'actuacions precipitades que la justificuessin davant la societat. En aquest sentit, després de la detenció dels templers començà el desenvolupament de la segona part del pla. L'endemà, Felip el Bell feia publicar una mena d'acta d'acusació, redactada també per Nogaret, on es posaven de manifest els crims imputats als templers i es recordava, de manera voluntàriament confusa, la consulta prèvia feta pel rei al Papa i que Felip el Bell procedia en aquell afer a requeriment de la Inquisició. El mateix dia 14, Nogaret reuní els canonges de Notre-Dame de París i els mestres de la Facultat de Teologia de la Universitat a la sala capitular de la catedral, on els explicà i

justificà l'actuació del monarca contra els templers. Al dia següent, diumenge, per tal de completar l'acció propagandística contra l'orde, el canceller reial convocava el poble de París als jardins del Louvre, on diversos frares dominicans, en nom de la Inquisició, i consellers reials, en nom del monarca, explicaven als assistents els motius de l'arrest dels templers.⁸² Una cosa semblant es feia en altres llocs del país.⁸³

El 16 d'octubre, dilluns, la Cancelleria Reial despatxà les cartes adreçades als prínceps europeus, als quals Felip el Bell els comunicava que havia manat la captura de tots els templers del seu regne i l'empara dels seus béns, després d'haver parlat amb el Papa, a Lió i a Poitiers, dels indicis sobre els crims dels templers. Justificava la seva actuació en el prec que li havia fet l'inquisidor del seu regne. El monarca afegia que havia pres tal decisió després d'haver obtingut prèviament el testimoni de persones dignes de crèdit i d'haver consultat els prelats i mestres de teologia del seu regne. Felip justificava la seva actuació en «el requeriment de la Santa Mare Església i d'acord amb l'obligació per ell assumida de desarrelar els cismes del seu país». La seva intenció —continuava la carta del monarca francès— era presentar aquelles persones a judici de l'Església, de manera que els culpables fossin castigats justament, i els innocents, «així com l'or és purificat en el forn, restessin lliures i nets de l'acusació que se'ls ha fet i de la mala fama que han adquirit, que fins i tot el mateix Papa ha iniciat contra ells un procés». Finalment, Felip IV assabentava els prínceps que ell havia ordenat emparar els béns dels esmentats frares, de manera que en cas de resultar innocents els els poguessin tornar, mentre que si eren considerats culpables, aquells béns es destinarien a la recuperació de Terra Santa. Els pregava que per al servei de Déu i defensa de l'Església seguissin aquest exemple en els seus respectius regnes.⁸⁴ Una d'aquestes cartes, tal com veurem més endavant, fou adreçada a Jaume II.⁸⁵

És evident que amb aquesta actitud el monarca francès ja no es conformava a limitar la propaganda contra l'orde als seus propis territoris sinó que pretenia, assumint ell el protagonisme de l'afer, ultrapassar les seves pròpies fronteres. Els templers eren una «força» internacional i per tal d'abatre'ls, el cop havia d'ésser donat arreu de la cristiandat. És simptomàtic, en aquest sentit, que en la seva carta faci referència al Papa, l'única autoritat que, de fet, pels privilegis de què gaudia l'orde, tenia competència sobre els frares. En el seu escrit Felip el Bell dona a entendre

que Climent V estava al corrent de tot i que la seva actuació reial comptava amb el beneplàcit papal.

Mentre es realitzava aquesta operació de propaganda a l'exterior, a França la màquina de la Inquisició havia començat a funcionar de forma imparable. Fra Guillaume de París i els seus ajudants iniciaren, el 19 d'octubre de 1307, els primers interrogatoris dels templers agafats a París. Fins el dia 14 de novembre de l'esmentat any declararen davant els inquisidors de París els cent trenta-vuit presoners capturats en aquesta ciutat.⁸⁶

Els mètodes utilitzats en l'interrogatori comportaren un resultat molt exitós. No hi ha dubte que els acusats foren sotmesos a tortura i, en tot cas, hom prengué declaració als frares en moments especialment oportuns perquè poguessin confessar tot allò que se'ls imputava. Molts foren interrogats a primeres hores de la matinada, a mig son, d'altres després d'un temps d'alimentació a pa i aigua. Fra Ato de Salvigny, preceptor de La Chapelle, de la diòcesi de Cahors, és empresonat amb cadenes i grillons, i després d'estar quatre setmanes a pa i aigua, és interrogat a Carcassona.⁸⁷ El *poltre* —cavallet de fusta en el qual hom subjectava el pres amb cordes que li lligaven els membres i que solien ésser fixades a un torn que, en girar, tensava els lligams i produïa dislocacions i esqueixaments— i la *garrutxa* —que consistia a penjar l'acusat en una corda, alçar-lo i deixar-lo caure de cop, però sense que toqués a terra— degueren ser els mètodes de tortura més utilitzats. Al costat d'aquests dos sistemes clàssics de la Inquisició, els acusats eren sotmesos també, tal com es desprèn de les seves declaracions posteriors, a turments vexatoris aplicats als testicles i altres parts del cos. El foc també fou utilitzat, especialment emprat en els peus del torturat durant els interrogatoris. Fra Bernat de Vaho, un templer capellà d'Albí, fou torturat amb aquest sistema, de manera que hagueren de passar molts dies després del seu interrogatori perquè les seves extremitats es guarissin.⁸⁸

Amb aquestes vexacions i sevícies els templers confessaven el que els acusadors pretenien. Dels cent trenta-vuit frares interrogats a París, per exemple, cent trenta-quatre acceptaven tots o alguns dels càrrecs imputats.⁸⁹

Els interrogatoris els duïen a terme els oficials de la Inquisició i també els representants del rei. A París, actuaren principalment els primers. Guillaume de París s'encarregà personalment de pren-

dre declaració la primera setmana dels interrogatoris, entre el 19 i el 26 d'octubre, dels primers trenta-set testimonis, entre els quals hi havia el mestre Jacques de Molay i Geoffroy de Charney, preceptor de Normandia. A la resta del reialme actuen principalment els oficials reials.⁹⁰

El professor Malcolm Barber ha analitzat les confessions dels cent trenta-vuit frares que declararen en aquesta primera vista de París. Del seu treball se'n dedueix que cent cinc testimonis admeten l'acusació d'haver renegat de Crist en la seva professió, per bé que ho havien fet només de boca, sense consentiment de cor; cent vint-i-tres accepten haver escopit damunt o al costat de la creu, per bé que la gran majoria precisen que ho havien fet a terra o que no pretenien realitzar tal acció damunt el crucifix; cent tres frares admeten els petons obscens, fets al final de l'espinà dorsal o al melic; en cent dos casos hom troba declaracions que l'homosexualitat entre els frares hi era fomentada, per bé que només tres admeten haver mantingut relacions sexuals amb d'altres frares, i un d'ells, fra Guillem de Giaco, frare servent adscrit al servei de la casa del mestre, confessa que, quan estava a Xipre, havia tingut relacions carnals amb Jacques de Molay tres vegades en una nit. Un altre membre del servei del mestre, fra Pierre de Safed, declara que un frare castellà anomenat Martín Martín havia abusat sexualment d'ell i que no s'hi havia resistit perquè quan va professar, l'esmentat mestre li va manar suportar aquestes inclinacions dels altres germans. Pel que fa a l'acusació sobre l'adoració d'un ídol o imatge de fusta, només nou frares declaren que en les reunions dels capítols havien vist un cap, del qual alguns deien que era barbat o pintat en una biga, fet de fusta, d'argent o d'or, i amb quatre suports, dos al davant i dos al darrere.⁹¹ Hi hagué confessions similars en altres llocs de França.

El 24 d'octubre de 1307 Guillaume de París pren declaració al mestre major Jacques de Molay, un home que havia arribat ja a la seixantena. El mestre confessà davant l'inquisidor que feia uns quaranta-dos anys que havia ingressat a l'orde a Beaune, a la diòcesi d'Autun, rebut per fra Umbert de Pairaud, mestre d'Anglaterra, i fra Amaury de la Roche, mestre de França. En la seva deposició accepta els càrrecs sobre la negació de Crist i escopir damunt la creu, per bé que al·legà que ell en lloc de fer-ho damunt la creu ho feia al costat, a terra. Nega, però, l'acusació d'homosexualitat. En canvi, confessa que en les recepcions que ell havia presidit havia observat el mateix costum.⁹²

Felip el Bell no en tenia prou amb la confessió de Molay davant els inquisidors. Li calia, per tal d'aconseguir el desenvolupament del seu pla, un teatre més important on les paraules del mestre tinguessin un ressò més ampli. L'espectacle estava ben previst per Nogaret, el qual convocava per al dia següent, 25 d'octubre, els canonges, els mestres de teologia, els batxillers i els escolars de la universitat a la casa del Temple de París per tal d'escoltar les declaracions dels principals responsables de l'orde, és a dir, el mestre Jacques de Molay, Geoffroy de Charney, preceptor de Normandia, Gautier de Liancourt, preceptor de Reims i Laon, entre altres.⁹³ En una tal ocasió, el mestre ratifica els errors del seu orde i en demana perdó públicament. Sembla que el mateix dia Molay feia redactar una carta oberta a tots els templers empresonats perquè confessessin tota la veritat davant els inquisidors i acceptessin les seves culpes i errors. El dia 26, els universitaris de París escoltaven les declaracions dels altres responsables de l'orde i d'altres frares —trenta-vuit en total— entre els quals hi havia cavallers, sergents i capellans. Tots ells confirmaven que havien estat rebuts a l'orde de la manera descrita pel mestre major.⁹⁴

Felip el Bell no triga gens a explotar per als seus interessos les declaracions de Jacques de Molay, i s'afanya a comunicar, el mateix dia 26, el resultat de la confessió del dignatari templer a Jaume II. En una carta molt telegràfica, amb la promesa, però, d'ampliació de la notícia, el monarca francès assabenta el català que «gràcies al concurs diví, el mestre major i molts d'altres frares del Temple han confessat espontàniament i amb cor contrit que en les seves professions o ingrés a l'orde reneguen de Jesucrist i realitzen altres actes abominables, segons es podrà veure més clar en les seves deposicions que enviaré aviat».⁹⁵

1. A. DEMURGER, *Auge y caída de los Templarios*, pàgs. 201-204.
2. M. MELVILLE, *La vie des Templiers*, pàg. 264.
3. *Ibidem*, pàg. 269. Sobre la presència de templers catalans a l'Orient en aquest temps es pot veure l'excel·lent treball de P.-V. CLAVERIE, «La contribution des templiers de Catalogne à la defense de la Syrie Franque (1290-1310)», a U. VERMEULEN - J. VAN STEENBERGEN (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras, III, Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium organized at the Katholieke Universiteit Leuven in May 1997, 1998 and 1999*, Leaven, 2001, pàgs. 171-192; sobre Pere de Montcada i Guillem de Cardona, vegeu pàgs. 172-173; mentre que per a fra Ramon d'Empúries, vegeu pàgs. 174-175, 178 i 184.
4. S. RUNCIMAN, *Historia de las Cruzadas*, III, pàg. 372.
5. *Ibidem*, pàg. 383.
6. *Ibidem*, pàg. 384.
7. *Ibidem*, pàg. 384.
8. *Ibidem*, pàgs. 384-385.
9. *Ibidem*, pàgs. 385-386.
10. *Ibidem*, pàg. 386.
11. A. DEMURGER, *Auge...*, pàgs. 247 i 327.
12. A. DEMURGER, *Jacques de Molay...*, pàgs. 85-109.
13. *Ibidem*, pàg. 112.
14. M. BARBER, *James of Molay*, pàg. 94.
15. A. DEMURGER, *Jacques de Molay...*, pàg. 118.
16. *Ibidem*, pàgs. 118-120.
17. *Ibidem*, pàgs. 120-121.
18. *Ibidem*, pàg. 121.
19. *Ibidem*, pàgs. 123-137.
20. *Ibidem*, pàgs. 127-128.
21. M. BARBER, *James of Molay...*, pàg. 94.
22. *Ibidem*, pàgs. 94-95.
23. *Ibidem*, pàg. 95.
24. *Ibidem*, pàgs. 96-97.
25. A. DEMURGER, *Jacques de Molay...*, pàgs. 139-157.
26. M. BARBER, *James of Molay...*, pàgs. 97-103.
27. *Ibidem*, pàg. 103.
28. Es pot consultar la versió espanyola d'aquesta memòria a M. BRUGUERA, *Historia general de los caballeros del Temple*, tom II, Barcelona, 1889, pàgs. 127-130.
29. *Ibidem*, pàgs. 131-135.
30. *Ibidem*, pàgs. 103-106.
31. M. MELVILLE, *La vie...*, pàg. 289.
32. A. DEMURGER, *Jacques de Molay...*, pàg. 211.
33. *Ibidem*, pàgs. 211-213.
34. M. BARBER, *James of Molay...*, pàg. 109.
35. S. GARCÍAS PALOU, *Ramón Llull y la abolición de los Templarios*, pàgs. 123-136.
36. S. RUNCIMAN, *Historia...*, III, pàgs. 392-393.
37. S. GARCÍAS PALOU, *Ramón Llull...*, pàg. 9, nota 40.
38. A. DEMURGER, *Stato delle ricerche*, pàgs. 15 i 18, nota 54.
39. *Ibidem*, pàgs. 13-14.
40. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 48, I, pàgs. 70-73.
41. *Ibidem*, pàg. 72.
42. J. FAVIER, *Philippe Le Bel*, pàgs. 397-400.
43. *Ibidem*, pàg. 402.
44. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 25.

45. *Ibidem*, pàgs. 16-17.
46. R. GARCÍA VILLOSLADA, *Historia de la Iglesia Católica*, II, pàgs. 574-575.
47. *Ibidem*, pàg. 575.
48. *Ibidem*, pàg. 577.
49. *Ibidem*, pàgs. 577-578.
50. *Ibidem*, pàgs. 582-583.
51. *Ibidem*, pàgs. 659-660.
52. *Ibidem*, pàgs. 660-661.
53. *Ibidem*, pàgs. 613-614.
54. *Ibidem*, pàg. 615.
55. *Ibidem*, pàg. 618.
56. *Ibidem*, pàg. 618.
57. J. FAVIER, *Philippe Le Bel*, pàg. 395.
58. M. MELVILLE, *La vie...*, pàgs. 291-292.
59. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 50.
60. M. CH. LEA, *L'innocence des Templiers*, pàg. 167.
61. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 50.
62. *Ibidem*, pàg. 51.
63. *Ibidem*, pàgs. 51-52.
64. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 88, pàg. 149.
65. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 48.
66. *Ibidem*, pàg. 49.
67. M. Ch. LEA, *L'innocence...*, pàg. 170.
68. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 48.
69. *Ibidem*, pàg. 47.
70. M. MELVILLE, *La vie...*, pàgs. 292-293.
71. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 45.
72. G. BORDONOVE, *Les Templiers*, pàg. 205.
73. M. MELVILLE, *La vie...*, pàg. 293.
74. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 29, pàg. 44.
75. *Ibidem*, doc. 29, pàgs. 44-46.
76. M. MELVILLE, *La vie...*, pàg. 294.
77. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 47.
78. M. MELVILLE, *La vie...*, pàg. 296.
79. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 50, pàgs. 74-75.
80. M. MELVILLE, *La vie des Templiers*, pàg. 297.
81. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 46.
82. J. FAVIER, *Philippe Le Bel*, pàgs. 438-439.
83. H. Ch. LEA, *L'innocence...*, pàg. 172.
84. J. FAVIER, *Philippe Le Bel*, pàg. 439.
85. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 30, pàgs. 46-47.
86. H. Ch. LEA, *L'innocence...*, pàg. 172.
87. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 55.
88. *Ibidem*, pàg. 56.
89. *Ibidem*, pàg. 58.
90. *Ibidem*, pàg. 58.
91. *Ibidem*, pàgs. 60-61.
92. R. OURSEL, *Le procès des Templiers*, pàgs. 23-24.
93. M. BARBER, *The Trial...*, pàg. 63.
94. *Ibidem*, pàg. 64.
95. H. FINKE, *Papsttum...*, doc. 31, pàgs. 47-48.